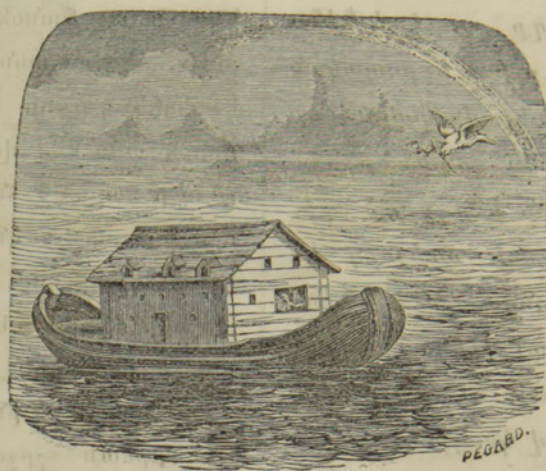

Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ե Ա Յ Յ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՔ ԵՒ ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆՔ

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ Ի ՀԱՅՍ.

Չարմանալի բան է այն զգացմունքը որ իւր հայրենիքէն հեռացած պանդուխտը կրունենայ՝ երբ այնտեղը գնացող տեսնող մարդ մը պատահի իրեն, եւ տեսածներն ու լսածները պատմէ։ Ի՛նչ ազդէ ալ լինի այն մարդը, այնպէս կերեւի պանդխտին որ իրեն իբր թէ հայրենակիցն է, մանաւանդ թէ ազգակից եւ եղբայրակից։ Ասոր նման քաղցրութիւն կիմանայ անշուշտ սրտին մէջ ամէն Հայ մարդ՝ երբոր Հայաստանի մէջ ճամբորդութիւն ընող մարդու մը գրուածքները կարդայ, թէպէտ եւ այն ճանապարհ

հորդը ռուս լինի կամ գաղղիացի, սնդղիացի, գերմանացի եւ այլն։ Ասոր համար մենք ալ՝ ինչպէս որ սիրով կհաւաքեմք այնպիսի ճանապարհորդութիւններ որ օտար լեզուով գրուած են, նոյնպէս սիրով կթարգմանեմք երբեմն անոնց մէջէն գտնէ երեւելի կտորները, եւ կհաղորդեմք մեր օրագիրը կարգացողներուն։

Ուրիշ ատենի պահելով Հաքսթհաւզէնին Բըրլընին, Շարտէնին, Թուրնըֆորին, Ժպէրին, Ֆոնթանիէին եւ ուրիշ շատերուն գրուածոց քաղուածները հայերէն հրատարակելը, այս անգամ գնեմք ձոն-Մախնաւս

Քինենյոյ անգղիացւոյն 1813-ին Հայաստանի մէջ ըրած ճամբորդութեան մէկ մասը, այսինքն Կարինէն (Էրզրումի մէջ) մինչեւ Բաղէշ (Պիլիկ) ըրած ճանապարհորդութեան պատմութիւնը:

Ինչպէս որ ընթերցողը ալ կտեսնեն, անգղիացի ճանապարհորդը իւր եւրոպական եւ անգղիական գաղափարներովը կտեսնէ եւ կգիտէ ամէն բան. ուստի եւ զարմանք չէ՝ թէ որ երբեմն սխալ լինին իւր ըրած գիտողութիւնները, կամ գոնէ աւելորդ եւ մանր երեւին մեղի անոնցմէ մէկքանին. բայց չեմք կրնար ուրանալ թէ ոչ սակաւ օգուտ է Հայու մը գիտնալն ու լսելը՝ թէ օտարազգի մը ինչ աչքով կնայի եւ կխօսի Հայաստանի եւ Հայոց ո՞ր եւ ինչ յատկութեանցը կամ Հանգամանացը վրայ: Այս անոր համար ըսինք որ Քինենյոյին խօսքերուն վրայ բացատրութիւններ կամ ծանօթութիւններ աւելցնելու չհարկադրիմք, եւ միանգամայն նորա գիտողութեանցը յարգը մեր ընթերցողաց առջեւը չպակասի:

ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ Ի ԿԱՐՆՈՅ Ի ԲԱՂԷՇ.

Կարնոյ բռնաշնորհները (փաշայութիւնը) Յամանեան տէրութեան գաւառներուն ամենէն ընդարձակ եւ երեւելի նահանգներէն մէկն է. եգիպտոսինէն վար չմնար, եւ Պաղտատինին հաւասար է: Պարսկաստանի եւ Վրաստանի սահմաններէն սկսեալ՝ մինչեւ Ռուսաց սահմանը կհասնի, մէջը առնելով նաեւ Լեզկիներուն ու Մընկըշներուն երկիրները: Կարնոյ փաշային իշխանութեանը տակ են Քիւրտիստանի բոլոր պէյերը դէպ ի հարաւ՝ մինչեւ Սերտ (Սըրբը), եւ դէպ ի արեւմուտք՝ մինչեւ Արաբկեր:

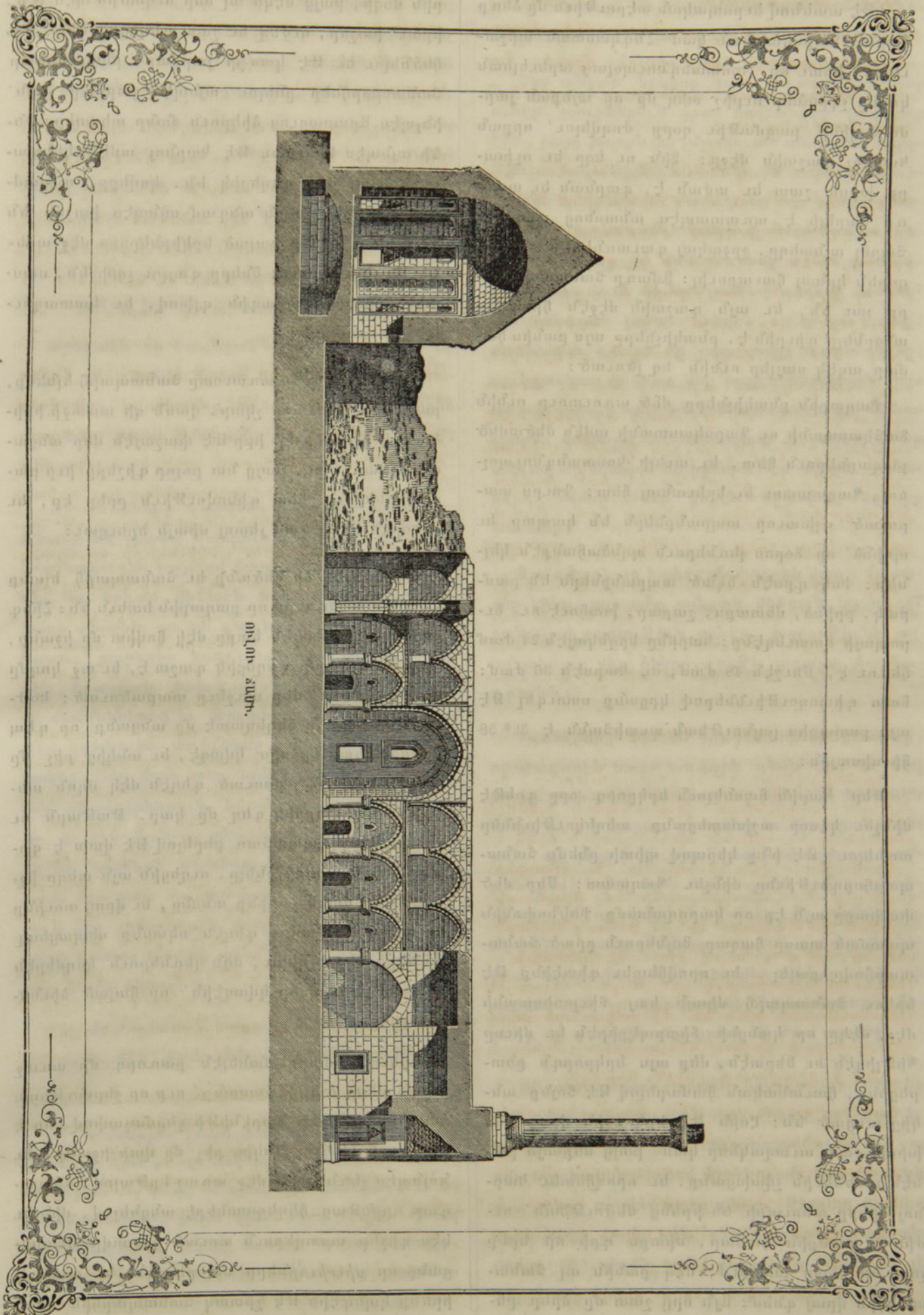
Կարնոյ այժմու բռնաշնորհ Ահմէտ փաշան է, որ երբ Ռուսները Իսլայիլի բերդը առին՝ անոր հրամանատարն էր. այն պատերազմին մէջ մեծամեծ քաջութիւններ ցուցնելուն համար՝ եւ պարքոս, այսինքն մեծ վէզիր եղաւ. բայց երբոր Ռուսներէն մօտ Քուծուզովն յաղթուեցաւ, իշխանութիւնէն ընկաւ, եւ յուղարկուեցաւ Կա-

րին, եւ այնուհետեւ այստեղ մնաց: Այս բռնաշնորհ սակաւագիւտ կատարելութեանց տէր մարդ է. բոլոր բնակիչներն ալ կվկայեն թէ շատ խելքով կկառավարէ երկիրը, եւ շատ հեռատես մարդ է:

Էրզրումի մը, որ Բիւզանդեան պատմագիրներուն ալ ծանօթ է, եւ իրենց մէջ Արզ կըսուի, Հայաստանի ամենէն մեծ քաղաքն է՝ գեղեցիկ դաշտի մը մէջ շինուած, եփրատայ Խիւսա անունով վտակէն 4 կամ 5 մղոն հեռուն դէպ ի հարաւ: Տները մանր են ու աղտոտ, ոմանք քարաշէն են եւ ոմանք փայտաշէն, կամ չեփած աղիւսով շինուած. պատուհաններուն ապակի դնելու տեղը թուղթ կկպցնեն: Միջնաբերդը քաղաքին գրեթէ մէջտեղն է, կամ թէ ըսեմք՝ քաղաքը ինքն է, եւ իրմէ դուրս եղածը արուարձան. շրջապատը երեք կամ չորս մղոն տարածութիւն ունի. պարիսպները լաւ վիճակի մէջ են, եւ հին ատենի ձեւով շինուած են՝ պըսակած եւ ծայրերով եւ անկիւնաւոր աշտարակներով. այն պարիսպներուն քարը մոխրագոյն է եւ շատ պատուական. քովի լեռներէն կհանուի: Փաշան եւ Տաճիկ բնակիչներուն մեծ մասը միջնաբերդին մէջը կբնակին: Չորս դուռ ունի միջնաբերդը, բայց մէկն ալ այնպիսի կարգէ դուրս յատկութիւն մը չունի որ արժէ ստորագրելը: Կըսեն թէ Կարնոյ մէջ տասնըհինգ հազար տուն կայ մահմէտական, երեք հազար եօթըհարիւր տուն Հայ, երեքհարիւր տուն հայ կաթոլիկ (¹) եւ երեքհարիւր յիսուն տուն Հոռոմ: Հայերը երկու եկեղեցի եւ մէկ արքեպիսկոպոս ունին. իսկ կաթոլիկներն ու Յոյները մէկ մէկ հատ եկեղեցի: Յիսուն մզկիթ կայ մէջը, քսան խան կամ իջեւան, տասնըեօթը բաղնիք, եւ Ուլու ճամիւն կամ մեծ մզկիթը իւր քովերը այնչափ տեղ ունի որ երեք հազար հոգի կրնան կըսեն մէջը բնակիլ (²):

(¹) Հայ կաթոլիկներէն մեկն ալ չքողոց որ իրենց գաւառները ծաղկի պատուաւ առնուն. վասն զի Պապը կոնդակով արգելք հաներ է կըսէին, որ ծաղկի պատուաւ չընեն, ապա քե ոչ՝ բանադրանքի տակ կընկնին. (Ծանօթ բնագրին):

(²) Ընթերցողը պէտք չէ մոռնան որ այս ճանապարհորդութիւնն եղած ու գրուած է 1813-ին, ըսել է քե Փասքեիլին Կարինն առնելէն զերեք 15 տարի առաջ:

Եթէ ատենով եւրոպական տէրութիւն մը ձեռք զարնէ Պարսկաստան կամ Հնդկաստան արշաւելու, իրաւ որ Կոստանդնուպօլսոյ արեւելեան կողմը չգտնեն որիշ տեղ մը որ այնքան յարմար լինի բազմամիւ զօրք ժողովելու՝ որքան Կարնոյ դաշտին մէջը: Ձին ու եզը եւ ոչխարը խիստ շատ եւ աժան է. գարնան եւ ամառը կարելի է առատապէս անասնոց դարման ձարել այնտեղը. շրջակայ գաւառներէն ալ շատ ցօրեն կրնայ հաւաքուիլ: Ամառը ճանապարհները լաւ են, եւ այն դաշտին մէջէն հրազէնք անցընելը դիւրին է. բնակիչները այս բանիս համար աղէկ սայլեր ունին՝ եզ լծուած:

Քաղաքին բնակիչները մեծ առուտուր ունին Տաճկաստանի ու Պարսկաստանի ամէն մեծամեծ քաղաքներուն հետ, եւ աւելի Կոստանդնուպօլսոյ, Պաղտատու եւ Երեւանայ հետ: Դուրս տարուած գլխաւոր ապրանքներն են կապար եւ պղինձ՝ որ Տօրոս լեռներուն պղնձահանքէն կելնեն: Իսկ դրսէն եկած ապրանքներն են բամբակ, բրինձ, մետաքս, շաքար, խաֆուէ ու եւրոպայի կտաւեղէնք: Կարինը երզնկայէն 24 ժամ հեռու է, Մուշէն 48 ժամ, եւ Կարսէն 36 ժամ: Շատ դիտողութիւններով կրցանք ստուգել թէ այս քաղաքիս լայնութեան աստիճանն է 35° 58 հիւսիսային:

Մեր Կարին հասնելուն երկրորդ օրը գրեթէ մինչեւ կէսօր աշխատեցանք տեղեկութիւններ առնելու՝ թէ ինչ կերպով պիտի ընեմք ճանապարհորդութիւնը մինչեւ Պաղտատ: Մեր մեծ փափաքը այն էր որ կարողանամք Քսենոփոնին պատմած տասը հազար Յոյներուն ըրած ճանապարհովը քալել. եւ որովհետեւ գիտէինք թէ երկու ճանապարհ միայն կայ Քիւրտիստանի մէջ, մէկը որ կանցնի Տիարաքէքիէն եւ միւսը Պիթիլիզէն ու Սերտէն, մեք այս երկրորդն ընտրեցինք, հաւանական համարելով թէ Յոյնք անկից անցած են: Ըսին թէ երկուքին վրայ եւս խիստ շատ աւազակներ կան. բայց մեք այս բանէն ամենեւին չվախցանք. եւ որովհետեւ Կարնոյ ձիերը անուանի են իրենց մեծութեան՝ ուժին ու տեսքին համար, միտքս դրի որ երեք չորս ձի հետս առնու՜մ, մէկ քանին ալ ճանապարհին վրայ գնեմ: Այն օրը շատ մը ձիեր բե-

րին մեզի, բայց մէկն ալ մեր ուզածին պէս չէր. իրաւ՝ խոշոր, ուժեղ եւ շատ գեղեցիկ էին, թէ հեծնելու եւ թէ կառքի յարմար. բայց երկար ճանապարհներ ընելու այնպէս յարմար չէին՝ ինչպէս Արաբացոց ձիերուն մանր տեսակը: Ինծի այնպէս երեւցաւ թէ Կարնոյ ամէն կենդանիներն ալ շատ գեղեցիկ են. կովերը, ոչխարները, մինչեւ շներն անգամ այնպէս խոշոր են որ անոնց նմանը քալած երկիրներուս մէջ ամենեւին չեմ տեսած: Շները գայլու չափ են, սաստիկ բրդոտ, ահագին գլխով, եւ կատաղութեամբ սոսկալի:

Որոշեր էինք որ առաւօտը ճանապարհ ելնեմք, բայց մեր թաթարը չկար. վասն զի առաջի իրիկունէ գնացեր էր իբր թէ փաշայէն մեր անցագրերը առնելու. բայց նա բոլոր գիշերը իւր բարեկամներուն հետ գինովութիւն ըրեր էր, եւ կէսօրէն երեք ժամ յետոյ միայն երեւցաւ:

Ժամը 4-ին ձի հեծանք եւ ճանապարհ ելանք դէպ ի այն լեռները որ քաղաքին ետեւն են: Հինգ մղոն տեղ երթալէն ետքը մէկ հոովտ մը իջանք, որոյ ձախ կողմը գեղեցիկ դաշտ է, եւ աջ կողմը բարձր լեռներ՝ մեր առջեւը տարածուած: Եօթներորդ մղոնին հեղեղատէ մը անցանք որ դէպ ի արեւելեան հիւսիս կվազէ, եւ անկից քիչ մը անդին *Nessli fkoj* ըսուած գեղէն մէկ մղոն անդին ուրիշ փոքրիկ գեղ մը կար. թաթարն ու *սիրիւն*ները պատճառ բերելով թէ վախ է գիշերով ճանապարհ ընելը, ուզեցին այն տեղը իջնալ: Մեք մտիկ չըրինք անոնց, եւ վրայ տուինք որ առաջ երթամք. գեղէն սկսանք սեպացեալ լեռներէ վեր ելնելու, այն լեռներուն կողմերէն ալ շատ մը ուղիներ կվազէին՝ որ հալած ձիւներու ջրեր էին:

Արեւուն մարը մտնելէն քառորդ մը առաջ լեռան վերի ծայրը հասանք՝ ուր որ ջերմութեան աստիճանը 58-էր Ֆարէնհիթի ջերմաչափով (որ է Թէօմիւրի 11 1/2): Անկից քիչ մը վար իջանք, եւ նոյնպէս լեռներուն մէջ առաջ երթալով, անդար սըրնեաց հեղեղատներէ անցնելով, մինչեւ կէս գիշեր աստղերուն տուած չափովը հասկըցանք որ *սիրիւն*ները մոլորեր են. եւ սակայն իրենք կպնդէին թէ շիտակ ճանապարհին վրայ

են: Ի՛նչ քաշեցինք մինչեւ որ կրցանք խօսք հասկցնել իրենց որ առաջ չերթան, այն տեղ կենան մինչեւ որ լուսանայ. մտքերնին դրած էին թէ կենալը վտանգաւոր է, վասն զի այն տեղերը խիստ շատ գողեր կան կրսէին: Յուրտը սաստիկ ու կծող էր, տեղն ալ խոնավ. ուստի հրամայեցի ծառայիս որ կապերտները գետինը փռէ. բայց թաթարը՝ որ դեռ գինովութենէ չէր արթնցած՝ հրաման չտուաւ *սիր/ուճի*ներուն որ բեռները ձիերէն վար առնուն. այնպէս որ հարկ եղաւ որ թաց խոտին վրայ երկըննամբ պառկիմք:

Արեգակն որ ծագեցաւ՝ ջերմաչափը 36° էր ($1\frac{1}{2}$), եւ գետնին երեսը բարակ սառոյց մը կապած էր, եւ տեսանք որ գետի մը ափունքին մօտ եմք. յետոյ իմանամք որ երասխն է այն գետը (1):

*Սիր/ուճի*ները դարձեալ կանգէին յամառութեամբ թէ շիտակ ճամբուն վրայ եմք, բայց մեր կողմնացուցին նայելով հասկըցանք որ խաբուած են. եւ երկար վիճելէն ետքը հազիւ կըցանք խօսք անցնել որ ետ դառնան: Գնացինք դէպ ի հարաւ՝ բարեբեր՝ բայց չմշակուած հովտի մը մէջէն, երասխայ ձախ կողմին երկայնութեամբ՝ որ ուռենիներով եւ թուփերով լի են, եւ այն տեղ կգտնուին առիւծներ, վագրեր ու վայրի խոզեր: Վեց մղոն տեղ երթալէն ետքը գտանք մեր *սիր/ուճի*ներուն կորսնցուցած ճանապարհը. եւ մէկ մղոն ալ անդին գետը անցանք հունէ մը, այսինքն ծանծաղ տեղէ մը. այն տեղւոյն մօտ շատ մը աղի փոսեր կային. այն փոսերուն մէջ ջրհորներէն ջուր կքաշեն կլեցընեն, ջուրը կամաց կամաց կցնդի, եւ հողին երեսը աղը կեղեւ կկապէ:

Քիչ մը ժամանակ ետքը նորէն երասխը անցանք, եւ մէկ մղոն տեղ ալ երթալով *Թաղուս*

գեղը հասանք, որ Կարինէն 8 ժամ կամ 28 մղոն հեռու է:

Մեր անցած երկիրը շատ առատ արօտներ ունէր. բլուրներուն վրայ հովիտները բարեբեր էին, բայց բոլորն ալ չմշակուած անապատ. ցրտին սաստկութիւնը եւ ամենեւին փայտ չգտնուիլը անկարելի կընեն մարդկանց այս տեղս բնակութիւն հաստատել: Քանի մը ժամ թաղուս գեղը կեցանք որ քիչ մը հանգչիմք ու ձիերը հանգչեցընեմք, վասն զի նախընթաց գիշերը ամենեւին հանգչած չէինք: Գեղէն որ դուրս ելանք, բլուրներու գօտիի մը չորս քովը պտտեցանք, որ երասխայ հովիտը մեր աչքէն ծածկեցին. այս տեղ երասխին անունն է *Թաղուս*: Այս ճանապարհը անհարթ ու անապատ է, այնպէս որ անդադար ելնելու եւ իջնելու էր մինչեւ իննեւորորդ մղոնը, ուր նորէն երասխայ եզերքը հասանք:

Այս գետը, որ ի սկզբան փոքրիկ վտակ մը տեսնէինք, այս տեղ այնքան մեծցած էր որ 37 ոտնաչափ լայնութիւն ունէր, խորութիւնն ալ այնպէս որ մեր ձիերը գրեթէ լողալու հարկադրեցան:

Տասներորդ մղոնէն *Կիր/իսա* գեղը հասանք, որ թաղուսէն ետքը առաջին գեղն էր, եւ մէկ մղոնի չափ տեղ երասխայ աջ եզերքէն երթալէն ետքը դէպ ի հարաւ գնացինք եւ հեռացանք գետէն՝ որ դէպ ի հիւսիս կվազէր օձապտոյտ ճամբաներով: Եօթը մղոն ճանապարհ ըրինք այնպիսի տեղէ մը որ առջինին նման էր, եւ քսաներորդ մղոնին սկսանք *Թե/սաղ* ըսուած բարձր լեռներուն վրայ ելնել: Այն տեղ մեր ձիերը այնչափ յոգնած էին որ հարկադրեցանք արձրկելու զիրենք որ դաշտին մէջ քանի մը ժամ արածին:

Թէքտաղ լեռան գօտին հիւսիսային արեւելէքէն դէպ ի հարաւային արեւմուտը երկնցած է, եւ ճիւղերը դաշտի մը մէջ տարածուած են որ այն եղանակին ձիւնով ծածկուած էր: Մեր կեցած տեղը ցրտէն կդողայինք, թէպէտ եւ կէսօրէն ետքը ժամը 3-ին՝ ջերմաչափին աստիճանը 68-էր (16). ժամը 5-ին՝ բաւական հանգչած լինելով մեր ձիերը՝ նորէն ճանապարհ ելանք:

(1) Պրոտարքոս Լուկուլլոսին Հայաստան արշաւածը պատմելով՝ կրսէ թէ ողն տեղ ցորենը ամառուան մառախուղներուն մէջ կաճի, եւ աշնանային հառարակածէն առաջ ձմեռուան պէս ցորտ կընէ: Բայց երկիրը ձիւնով ծածկուած է կրսէ, գետերը սառած. երկիրը լեռնային, ճանապարհները նեղ, եւ զօրքը ստիպուած էր զիշերները քաց ու հալած ձիւնով ծածկուած տեղեր քանակ զարնելու:

Թէքտաղէն անցանք մէկ կրօնէ մը, եւ խնուսայ դաշտը իջանք, ուր ոչխարաց հօտեր տեսանք եւ քանի մը տանձի ծառեր. Կարինէն մինչեւ այն տեղը ասոնցմէ զատ ուրիշ ծառ տեսած չունէինք, բաց ի երասխայ ուռնենիներէն:

Երկու մղոն անդին Քրդաց *Ամերան* գիւղը հասանք, որոյ քովերը քանի մը մշակուած տեղեր կային. անկից դաշտի մէջէ անցանք եւ իրիկուան հասանք *Խնու* անունով մեծ գեղը: Պ. Տանվիլ կարծիք կընէ Թէ այս խնուսն է Յունաց *Գիւմ. Նիսս* ըսած տեղը, որ Քսենոփոնի «Նախանշ Բիւրուց» անունով գրուածքին մէջ կ'իշխուի. *Պիւկոյ-տու* վտակին վրայ շինուած է, որ եփրատ գետին գլխաւոր ցիւղերէն մէկն էր, եւ հին ատենը կըսուէր *Հիւկոս* կամ *Գայլ* գետ: Տները մինչեւ ցայժմ այն ձեւով շինուած են՝ ինչպէս որ Քսենոփոն կ'նկարագրէ, եւ բնակիչները՝ որ մինչեւ ցայժմ ամենեւին եւրոպացի մը չէին տեսած՝ զարմանալով կ'նայէին մեր վրան՝ իբր Թէ կարգէ դուրս արարածներ լինէինք. եւ սակայն ամենեւին անպատուութիւն մը չըրին մեզի: Սոքա ալ ուրիշ մերձակայ գիւղօրէից բնակիչներուն պէս Հայք են, եւ վերջին աստիճանի խեղճութեան մէջ կերեւին իրենց հագուստէն ու դրսի կերպարանքէն: Իրենց եկեղեցւոյն չորս կողմը շատ մը գերեզմաններ կան քարէ, եւ անոնց վրայ կոշտ ձեւերով փորուած են ձիեր, փղեր ու կովեր:

Ժամը 9-ին նորէն ձի հեծանք, ու Պինկէօլի եզերքէն քալելով գնացինք հովտի մը մէջէն, որ բաւական լաւ մշակուած էր, բայց ծառ ամենեւին չկար՝ ոչ այս տեղ եւ ոչ շրջակայ երկիրները:

Երեք մղոն անդին հունով մը անցանք Պինկէօլէն, որ այս տեղ 68 քայլ լայնութիւն ունի, եւ ջրերը այնպէս սրընթաց են՝ որ քիչ մնաց մեր ձիերը ջրէն պիտի քշուէին: Անկից յիսուն քայլ անդին ուրիշ գետէ մը անցանք, որոյ խորութիւնը առաջնոյն չափ է, բայց լայնութիւնը 27 քայլէն աւելի չէ: Այս երկու գետերը քիչ մը անդին իրարու հետ կ'միանան: Ասոնց ընթացքին վրայ ես շատ զարմացայ, վասն զի ձեռքս եղած բոլոր աշխարհացոյցներուն մէջ Պինկէօլը միշտ դէպ ի արեւմուտք կ'վազէ, մինչդեռ այս տեղ

շիտակ դէպ ի արեւելք է ընթացքը: Մինչեւ իններորդ մղոնը մեք սորա աջ եզերքովը գնացինք. այն տեղ մեր *սիրիւնիւն* ու Թաթարը խնդրեցին որ դադրիմք *Տուման* անունով գեղը, բայց մեք չհաւանեցանք եւ առաջ գնացինք: Դէպ ի հարաւ դառնալով՝ Պինկէօլի եզերքէն հեռացանք, ու լեռներու մէջ մտանք՝ փոքրիկ վտակի մը մէջէն դէպ ի վեր երթալով: Քիչ ատենէն այն փոքրիկ վտակին գլուխը հասանք, այնպիսի տեղ մը՝ ուր լեռները սաստիկ սեպացեալ են, ուստի եւ անոնց վրայ ելնելը դժուար: Կէս ժամէն աւելի ատեն անցուցինք մինչեւ որ այն լեռան վրայ ելանք, եւ հասանք *Համուր-Տաղը* ըսուած լեռան բարձր գլուխը, ուր ձիւնը քանի մը ոտնաչափ բարձրութիւն ունէր: Մեր ոտքին տակն ընդարձակ դաշտ մը տարածուած կերեւէր, որոյ մէջ *Մուրաս* գետը հազար պտոյտներով կ'վազէր՝ հիւսիսային արեւելքէն գալով. հարաւն ու արեւմուտքը լեռներ ու ձիւն միայն կ'տեսնէինք, եւ անկից երեսուն քառասուն մղոն հեռու դէպ ի արեւելք ու հարաւային արեւելք կերեւէր *Սուպհան Տաղի* ճերմակ գլուխը, որ իւր կողերուն վրայ ծածանող մապերէն վեր բարձրացած էր: Այս լեռը Հայաստանի նշանաւոր լեռներէն մէկն է. Վանայ ծովուն հիւսիսային արեւելեան եզերքին վրայ բարձրացած է, եւ այնքան բարձր է կըսեն որ մինչեւ ցայժմ անոր ծայրը ելնող չէ գրտնուած (1):

Դաշտը որ իջանք, դադրեցանք վրանաբնակ Բիւրտերու կարաւանի մը քով՝ փոքրիկ վտակի մը եզերքը, որ Մուրատ գետը կ'թափի: Գնացինք անոնց գլխաւորին վրանը, որ սիրով ընդունեցաւ զմեզ. եւ ոչ միայն անկիրթ բարբարոս չերեցաւ մեզի, ինչպէս որ կ'արժէինք, հապանաւ շատ կ'ընթալ եւ քաղաքավար: Հրաւիրեց որ նստիմք, եւ հրամայեց որ խափուէ բերեն ու կերակուր պատրաստեն: Վրանին երկայնութիւնը գրեթէ յիսուն ոտնաչափ էր, եւ լայնութիւնը երեսուն. սեւ Թաղիքէ շինած էր, եւ ինը հատ փոքրիկ ցիցերու վրայ հաստատուած. մէջի բաժանմունքները եղեգէ շինած էին՝ իրարու հետ

(1) Այս լեռը կոնոնաձեւ է, եւ յայտնի կերեւի րե ատենով հրաբուխ եղած է. լինի եզերքը շատ ծծումբ կայ:

կարմիր ապրիշուով կապուած, եւ անոնց բարձրութիւնն էր գրեթէ չորս ոտնաչափ: Մէկ ծայրը կանանց բնակարանն էր, եւ միւսը գլխաւորինը՝ որ մետաքսէ բարձի մը վրայ նստած էր. երկու կողմը երկայն թաղիքներ կային գետինը փռած, զինքը տեսնելու եկողները անոնց վրայ կ'նստէին: Քիչ մը ատեն որ նստանք, հարցուց թաթարին թէ Անգղիան ի՞նչ բան է. լսելու եմ որ այն տեղը աղէկ կտաւներ եւ զարմանալի ատրճանակներ կշինուին: Մէկէմէտ աղան ծանր ծանր խօսելով՝ պատասխանեց թէ Անգղիան մեծ քաղաք մի է, որոյ շրջապատը երկու հարիւր ժամուան ճանապարհ է, մէջը լեցուն զմրուխտ, յակինթ եւ ամէն տեսակ հարստութիւն: Այս պատմութեան վրայ Քիւրտը շատ զարմանք ցցուց, բայց թաթարին խօսքին վրայ տարակուսելու նշան մը չերեւցաւ վրան: Հրամայեց որ իրեն ձիերը բերեն որ տեսնեմք, յետոյ կերակուր բերել տուաւ, որ էր ահագին ամանով մը միս, երկու աման պանիր, երկու փարչ մածուն, եւ պատուական ու առատ հաց, բոլորն ալ կաշիի մը վրայ դրած:

Իրիկուան դէմ այն բանակէն հեռացանք, եւ վրաններուն հարաւային կողմի բլուրներէն վեր ելնելով, այն դաշտը իջանք՝ ուսկից կանցնի Մուրատ գետը, եւ իջեւանեցանք *Գարակոյ* անունով Հայու գեղը: Արեւուն մարը մտած ժամանակը թեթեւ փոթորիկ մը ունեցանք՝ որոտմունքով խառն: Մեր անցած երկիրը ընդհանրապէս բարեբեր է՝ կանաչագեղ բոյսերով ծածկած, եւ խիստ շատ վայրի ծնեբեկ կըուսցընէ: Իմ տեսած ուրիշ Հայերուս պէս Գարակէօլի բնակիչներն ալ բարբարոս եւ անհիւրընկալ մարդիկ են, եւ մինչեւ որ մեր թաթարը Քեմհեային կռնրկին մէկ քանի խարազան չիջեցուց՝ անկարելի եղաւ որ քիչ մը գարի տան մեր ձիերուն

համար: Գարակէօլ գեղը Մուրատ գետին հովտին արեւմտեան ծայրը շինուած է, եւ այն հովիտը աշխարհիս ամենագեղեցիկ արօտները կըուսցընէ. հողը հարուստ ու բարեբեր է, օդը Հայաստանի բարձր տեղերուն օդին նայելով՝ շատ ախորժելի. եւ սակայն հագիւ թէ մէկ մարդ միայն կամ թէ մէկ արտ մը միայն կտեսնուի որ մշակուած է, եւ այն սքանչելի բարեբերութիւն ունեցող դաշտերը վրանաբնակ Քիւրտերուն ձեռքը մատնուած են: Մուրատ գետը հեռուանց կտեսնուի. հիւսիսային արեւելքէն կուգայ, եւ հազարաւոր պտոյտներ կընէ իւր ընթացքին մէջ: Գեղէն 5 մղոն հեռու դէպ ի արեւելեան հիւսիս՝ այն տեղը ուր որ գիշերը անցուցինք, Մուրատը Պինկէօլին հետ կմիանայ ⁽¹⁾:

Այս գետը այն կողմի ամենէն մեծ ջուրն է, եւ անոր *Յրաղ* (եփրատ) ըսուածէն կարելի է մակաբերել թէ տասը հազար Յունաց անցած ջուրը այս է: Պայագիտու պարսպին տակէն կըբղխի, ու եփրատայ հիւսիսային ճիւղին հետ կըմիանայ Քէպանին մօտ՝ Տօրոս լեռանց մէջ: Անկից 12 մղոն հեռու՝ Գարակէօլին արեւելեան եւ հիւսիսային արեւելեան կողմը գեղեցիկ լիճ մը կայ որ *Շաղլօ* կըսուի, եւ բնակչաց խօսքին նայելով՝ ասոր շրջապատը մէկ օրուան ճանապարհ է. գեղին ետեւի լեռան վերի ծայրէն կտեսնուի այս լիճը, եւ կըսեն թէ ջուրը անուշ եւ ախորժափամ է...

(1) Չարմանալի բան է որ այս գետին բուն ընթացքը երկար ատեն անձանօք մնացած է եւրոպացւոց: Ամենայն աշխարհացոյցներու, վրայ ընթացքը դէպ ի արեւմուտք է, եւ Մուրատ գետին հետ միանալու տեղը՝ եփրատայ ճիւղերէն մեկուն մէջ կրափի:

(Մնացորդը ուրիշ անգամ.)

